УДК 94(477.8):614.44"185"
DOI: 10.24919/2312-2595.6/48.228475

Ірина ШАНДРА
докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства, Харківська державна академія культури, Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, Україна, індекс 61057 (irina_shandra@ukr.net)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9092-413X
ResearcherID: http://www.researcherid.com/rid/AAY-4824-2020

Бібліографічний опис статті: Шандра, І. (2021). Заходи боротьби з холерною епідемією на промислових підприємствах українських земель (90-і рр. XIX ст.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, *6/48*, 130–140. doi: https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228475.

ЗАХОДИ БОРОТЬБИ З ХОЛЕРНОЮ ЕПІДЕМІЄЮ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (90-і рр. XIX ст.)

Анотація. *Епідемії є складовою історії людства, з розвитком комунікацій між регіонами й континентами тільки пришвидшується їхнє поширення. Черговий спалах холери в Індії призвів до п'ятої світової епідемії цієї хвороби, українських земель вона досягла влітку-восени 1892 р.* ***Мета роботи*** *– проаналізувати заходи боротьби з холерною епідемією на промислових підприємствах українських земель у 90-х рр. XIX ст.* ***Методологія дослідження*** *базується на системі принципів (науковості, об'єктивності, історизму) та методів наукового пізнання. Використання загальнонаукових (аналітичного, ретроспективного, системного) і спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-порівняльного, хронологічного) методів дало змогу проаналізувати особливості перебігу хвороби в заводських і шахтарських поселеннях, виявити загальноімперські прояви в перебігу епідемії та причини короткостроковості холери в Південному економічному регіоні.* ***Наукова новизна.*** *Епідемію холери 1892 р. на україн-*

© Ірина Шандра, 2021

ських землях проаналізовано з точки зору соціально-економічної проблеми, мінімізувати яку чимдуж намагалися підприємці, розробивши для цього комплекс заходів. У роботі показано, що власники заводів і копалень часто наштовхувалися на нерозуміння робітниками розмаху проблеми (від зухвалого недотримання норм гігієни до «холерних бунтів»). Підкреслюється, що застосований комплекс заходів допоміг мінімізувати прояви хвороби, а об'єктивні обставини – обмежити її тривалість у часі. У статті робиться ***висновок*** *про необхідність дотримання протиепідеміологічних вимог і здійснення просвітницької роботи серед широкого загалу; висока ефективність санітарно-епідеміологічних заходів можлива, якщо до їх впровадження активно долучаються власники підприємств.*

Ключові слова: *епідемія; холера; З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії.*

Iryna SHANDRA
PhD hab. (History), Associate Professor, Professor, Department of History, Museology and the Study of Historical Monuments, Kharkiv State Academy of Culture, 4, Bursatsky Descent, Kharkiv, Ukraine, postal code 61057 (irina_shandra@ukr.net)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9092-413X
ResearcherID: http://www.researcherid.com/rid/AAY-4824-2020

To cite this article: Shandra, I. (2021). Zakhody borotby z kholernoiu epidemiieiu na promyslovykh pidpryiemstvakh ukrainskykh zemel (90-i rr. XIX st.). [Measures to combat the cholera epidemic at industrial enterprises in Ukrainian lands (90s of the XIX century)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 6/48*, 130–140. doi: https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228475 [in Ukrainian].

MEASURES TO COMBAT THE CHOLERA EPIDEMIC AT INDUSTRIAL ENTERPRISES IN UKRAINIAN LANDS (90s of the XIX century)

Summary. *Epidemics are part of human history, with the development of communications between regions and continents only acce-*

lerating their spread. Another outbreak of cholera in India led to the fifth world epidemic of the disease reaching Ukrainian lands in the summer-autumn of 1892. ***The purpose of the article*** *is to analyze the undertaken steps to combat the cholera epidemic in industrial enterprises in the Ukrainian lands in the 1890s.* ***The research methodology*** *is based on a system of principles (scientific, objectivity, historicism) and methods of scientific knowledge. The use of general scientific (analytical, retrospective, systemic) and special-historical (historical-typological, historical-comparative, chronological) methods allowed to analyze the peculiarities of the disease in factory and mining settlements, to identify general imperial manifestations during the epidemic and economic causes.* ***Scientific novelty.*** *The cholera epidemic of 1892 in the Ukrainian lands was analyzed from the point of view of a socio-economic problem, which entrepreneurs tried hard to minimize by developing a set of measures for this purpose. Article shows that the owners of factories and mines often encountered a lack of understanding by workers of the scale of the problem (from bold non-compliance with hygiene standards to "cholera riots"). It was highlighted that the developed set of measures allowed us to minimize the manifestations of the disease, and objective circumstances – to chronologically limit its duration. In the article was made the* ***concludes*** *that it is necessary to comply with anti-epidemiological measures and carry out educational work among the general public; high efficiency of sanitary and epidemiological measures is possible if business owners are actively involved in their implementation.*

Key words: *epidemic; cholera; Congresses of Miners of Southern Russia.*

Постановка проблеми. Час від часу людство стикається з епідеміями. З наростанням кількості захворюваності проблема переростає з особистої в загальнопланетарну, з медичної – в економічну. З одного боку, саме розвиток економічних зв'язків між державами обумовлював широке поширення інфекцій, з іншого – саме економіка найбільше потерпає від розмаху епідемій.

У XIX ст. холера викликала у людей повний спектр переживань: від страху, нерозуміння й марновірства до безпідставних чуток і повного заперечення. Знадобилися десятиліття спільних дій державних органів, наукових установ і громадських об'єднань, аби навчитися долати спалахи цієї хвороби. Важливу роль у боротьбі з холерою відіграли дії представницьких корпорацій під-

приємців, як, наприклад, З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків), сфера впливу яких поширювалася на східні й південні промислово розвинені українські землі (за термінологією кінця XIX – початку XX ст. – Південний економічний район).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема епідемій в історії людства все більше привертає увагу сучасних науковців. Український контекст інфекційних захворювань у їхньому соціально-історичному аспекті розробляють у своїх дослідженнях Г. Андріяка, С. Бойченко, О. Карліна, В. Шандра (Андріяка, 2013; Бойченко, 2016; Шандра & Карліна, 2020). Науковцями представлено чи то регіональний характер холери, чи то проблему в її історичній ретроспективі (дії органів державної влади, місцевого самоврядування та інтелігенції). Участь підприємців та їхніх об'єднань у справі боротьби з епідеміями згадується побіжно.

Метою статті є на основі періодичних видань досліджуваного періоду, діловодних матеріалів З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії проаналізувати заходи боротьби з холерною епідемією на промислових підприємствах українських земель у 90-х рр. XIX ст., показати типовість реакції власників підприємств, широкого загалу та держави у подібних епідемічних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. У XIX – на початку XX ст. світом прокотилося шість пандемій холери, які зачепили і українські землі. Епідемія літа 1892 р. – це прояви п'ятої хвилі холерної пошесті на людство. До Російської імперії ця недуга прийшла з Персії, перші випадки захворювання були зафіксовані у травні, наприкінці червня інфекція досягла Ростова-на-Дону, тобто безпосередньо підібралася до східних українських теренів.

Загроза значних економічних збитків від епідемії на цих територіях переважно промислового виробництва активізувала дії промисловців, які прагнули чимдуж мінімізувати її прояви в Південному економічному районі, який був паливно-металургійною основою всієї імперії. Епідемічні обставини завдавали підприємствам та їхнім власникам значних збитків, а тому представники капіталу діяли чітко й згуртовано, залучаючи всі можливості своєї представницької організації – З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків) (Shandra & Kravchenko, 2020, p. 183).

Звістки про зростання кількості хворих у Ростові спонукали гірничопромисловців у липні 1892 р. зібратися на свій екстрений

з'їзд у Харкові, щоб спільними зусиллями послабити розповсюдження епідемії в заводських і шахтарських поселеннях. З'їзд підприємців відбувся за обмеженого кола гірничопромисловців та за участі представників міністерств і залізниць. Засідання проходили за зачиненими дверима впродовж шести днів; обмеження кількості запрошених було зроблено свідомо.

На зібраннях гірничопромисловців було розроблено низку протиепідемічних заходів. По-перше, заходи обсервації (спостереження) за пересуванням робітників залізницями. Було вирішено посилити санітарний контроль на залізничних станціях Ростова-Дону, Гнилівський, Миколаїв («Труды экстренного съезда», 1893, с. 8). В обсерваційних пунктах Курсько–Харківсько-Азовської залізниці працювали лікар, представник від поліції та два санітари (в народі прозвані «сенаторами»), «озброєні» флаконами з дезінфекційною рідиною («Южный край», 1892b, с. 3).

Також посилювалися загальні заходи дезінфекції та санітарного утримання рудників і заводів. На відстань двох верст від гірничих промислів було переміщено всі питні заклади, а для запобігання безчинствам, поблизу найбільших гірничопромислових центрів додатково дислоковано війська («Экстренный съезд», 1893b, с. 279). Пияцтво, напевно, одвічна причина соціальних заворушень (Литвинова, 2019, с. 212).

Щодо облаштування тимчасових холерних лікарень і забезпечення їх медичним персоналом, то всі рудники й заводи були розподілені на 26 груп, тимчасові лікарні могли прийняти одночасно близько 600 пацієнтів. Копальні, які не мали фінансових можливостей для організації медичних закладів, отримували підтримку від представницької корпорації підприємців (з подальшою поступовою виплатою боргу шляхом збільшення повагонного збору з виробників) («К XVII съезду», 1893, с. 1428). З'їзди гірничопромисловців прийняли рішення про самообкладення у вигляді п'ятикопійочного збору з кожного вивезеного вагону промислових товарів для боротьби з холерною епідемією.

На сторінках журналу «Горно-заводской листок» підприємці поспішили звітувати перед громадськістю, що «на всіх гірничих промислах Півдня Росії було вчасно вжито необхідні протихолерні заходи» («К XVII съезду», 1893, с. 1428). Заводи й копальні навперебій інформували про: обсяги очищених і знезаражених

приміщень, колодязів і місць з нечистотами; кількість лікарів і санітарів, а також ліжко-місць у підготовлених бараках; безкоштовну доставку для робітників кип'яченої води й чаю (з додаванням м'яти) тощо («К медицинскому отчету», 1893, с. 1490).

За весь період епідемії (з липня до жовтня 1892 р.) в південно-східному промисловому регіоні серед робітників захворіла 1 141 особа, померли – 530, видужали – 608. З огляду на те, що загальна кількість робітників тут перевищувала 40 тис. осіб, відсоток захворюваності становив усього 2,85 % («Южный край», 1893, с. 4). Найбільший рівень захворюваності спостерігався у районі рудників поблизу Новоросійського заводу (Юзівка). Газети й журнали вже в жовтні 1892 р. рясніли численними замітками, що епідемія холери стрімко згасає і, наприклад, у Харкові «припиняється дармова роздача чаю» («Южный край», 1892с, с. 3).

Низький відсоток захворюваності в Південному економічному районі підприємці пояснювали вчасними об'єднаними заходами. Проте були й об'єктивні обставини, які допомогли не допустити спалаху хвороби на промислових підприємствах. По-перше, час епідемії: вона почалася влітку, коли більшість промислових робітників перебували на сезонних аграрних роботах; холерний вібріон чутливий до холодів і в жовтні різке зниження рівня захворюваності має теж медичне пояснення. По-друге, масове зараження холерою відбувалося через забруднену воду, а тому найвищі показники захворюваності були зафіксовані там, де люди споживали річкову воду; промислові центри Донбасу й Придніпров'я використовували питну воду з артезіанських свердловин.

Проте показник смертність тут становив аж 46,4 % від тих, що захворіли, а це набагато вище у порівнянні з іншими українськими регіонами. Так, у Чернігівській губернії він становив 31,4 % (Бойченко, 2016, с. 347), у Київській – 37,4 % (Андріяка, 2013, с. 253). Холера поширилася на всі українські губернії з локалізацією в Катеринославській та Херсонській (Шандра & Карліна, 2020, с. 39–40, 42). Загалом по імперії захворіли майже 600 тис. осіб, рівень смертності серед хворих становив 50 % (300 тис.) (Бойченко, 2016, с. 347).

Часопис гірничопромисловців «Горно-заводской листок» виказував своє захоплення медичним персоналом, який «тримався на висоті свого покликання» («К XVII съезду», 1893, с. 1428). У

журналі читаємо, що у середовищі гірників тільки на початку епідемії спостерігалася паніка, але дуже швидко вони начебто звиклися з новими обставинами і навіть добровільно записувалися у санітари («К XVII съезду», 1893, с. 1428). Але є й інша, менш райдужна інформація, що налякані епідемією холери і розмахом насильства, робітники масово полишали промислові поселення.

Улітку 1892 р. в Юзівці стався найбільший у другій половині XIX ст. «холерний бунт». У ньому взяли участь близько 15 тис. осіб, з яких 27 – загинули під час придушення конфлікту, а 37 – отримали поранення (Куліков, 2019, с. 263). Причин такого вибухового конфлікту, вочевидь, було декілька (неналежні умови праці, постійні штрафи, високі ціни на продукти), а епідемія холери і пов'язані із нею явища (поширення серед гірників безглуздих чуток, незрозумілі малограмотним робітникам санітарні заходи тощо) стали поштовхом до прояву накопиченого невдоволення. Цей випадок був явно атиповим для промислових поселень. Періодична преса того часу припускала, що основною причиною безладів у Юзівці були шинки («Южный край», 1892а, с. 3).

Водночас, як писав «Горно-заводской листок» у статті з промовистою назвою «Горнозаводская промышленность в 1892 г.», у Південному економічному районі, незважаючи на холерну епідемію, «рік закінчився збільшенням виробництва за усіма галузями залізного виробництва, особливо сталі» («Горнозаводская промышленность», 1893, с. 1694).

Розроблений гірничопромисловцями у 1892 р. комплекс протихолерних заходів використовувався й у подальшому для екстреного реагування на точкові спалахи інфекційних хвороб («Экстренный съезд», 1893а, с. 1617). В умовах тогочасної дійсності Російської імперії проведення тих чи тих санітарних дій часто паралізувалося, адже до кінця XIX ст. серед широкого загалу були відсутні навички соціальної та особистої гігієни.

Епідемії тільки посилювали усвідомлення значущості популяризації знань з основ медицини й санітарії. Найкращим способом такої популяризації виявилося наочне ознайомлення гірників з предметами гігієни. Санітарний відділ З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії організував пересувну виставку-музей, присвя-

чену заходам подолання заразних хвороб й алкоголізму (ДАЛО, ф. 2, оп. 1, спр. 84, арк. 54).

Небезпека повторення епідемій спонукала З'їзди гірничопромисловців створити санітарно-бактеріологічну станцію у складі восьми районних лабораторій та санітарного відділу; їхнє обладнання коштувало майже 4,5 тис. руб. (*Труды XXXVI съезда*, 1911, с. 3). Під час епідемій при Раді З'їздів створювалися тимчасові органи реагування, скликалися комісії лікарів гірничопромислових підприємств.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, боротьба з епідемією холери в 90-х рр. XIX ст. включала своєчасне виявлення та ізоляцію хворих (обсервація, карантин, створення окремих приміщень для лікування, організація санітарних постів на залізницях і підприємствах), координацію дій у межах цілого регіону (країни), залучення додаткового медичного персоналу, очищення й дезінфекцію місцевостей, контроль за водопостачанням. Громадські об'єднання підприємців (як, наприклад, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків) змогли організувати відповідну комплексну роботу щодо зменшення масштабів хвороби у заводських і шахтарських поселеннях південно-східних українських земель, водночас активно пропагували норми санітарії і гігієни серед робітництва (організація пересувних виставок, заснування й фінансування медичних і санітарно-бактеріологічних установ тощо).

Становитиме науковий інтерес подальше дослідження історії боротьби з епідеміями на українських землях, участь громадських організацій, підприємницьких корпорацій та конкретних підприємств у процесах суспільної самоорганізації в умовах епідемічних ситуацій.

Джерела та література

Андріяка, Г.О. (2013). Лікарняні установи земств Київської губернії у ліквідації епідемії холери на початку XX ст. *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки*, 109, 251–257.

Бойченко, С.Г. (2016). Слідами минулих епідемій у Чернігові: холера. *Сіверщина в історії України*, 9, 346–349.

Горнозаводская промышленность России в 1892 г. (1893). *Горнозаводской листок*, 23, 1693–1694.

ДАЛО – Державний архів Луганської області.

К XVII съезду горнопромышленников Юга России. (1893). *Горнозаводской листок*, 1, 1427–1428.

К медицинскому отчету по ртутному руднику и заводу А. Ауэрбах и К° за 1892 год. (1893). *Горно-заводской листок*, 6, 1489–1490.

Куліков, В.О. (2019). *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.:* монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Литвинова, Т.Ф. (2019). Соціальні конфлікти в Україні XIX ст. в історіографії та джерелах. *The Universe of History and Archeology*, *2* (27), iss. 2, 205–213. doi: 10.15421/26190215.

Труды XXXVI съезда горнопромышленников Юга России. (1911). (Т. 2). Харьков: Тип. Б. Бенгис, [разд. паг.].

Труды экстренного съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 17-го по 20-е августа 1893 года. (1893). Харьков: Типография Зильберберга.

Шандра, В., & Карліна, О. (2020). Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*, 5, 37–54. doi: 10.15407/uhj2020.05.037.

Экстренный съезд горнопромышленников Юга России. (1893a). *Горнозаводской листок*, 17, 1615–1617.

Экстренный съезд горнопромышленников Юга России. (1893b). *Горный журнал*, IV, 275–281.

Южный край. (1892a, 6 окт.). *4037*, с. 3.

Южный край. (1892b, 7 окт.). *4038*, с. 3.

Южный край. (1892c, 16 окт.). *4047*, с. 3.

Южный край. (1893, 9 янв.). *4128*, с. 4.

Shandra, I., & Kravchenko, O. (2020). Congresses of Mining Industrialists of the South of Russia and the Kingdom of Poland as a Form of Representing Entrepreneur's Interests (End of the 19th – Beginning of the 20th Century). *Studia Historiae Oeconomicae*, *38* (1), 182–201. doi: 10.2478/sho-2020-0008.

References

Andriiaka, H.O. (2013). Likarniani ustanovy zemstv Kyivskoi hubernii u likvidatsii epidemii kholery na pochatku XX st. [Hospitals of Zemstvos of Kiev province participatedin the elimination of the cholera epidemic in the early XX century]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M.P. Drahomanova. Seriia: Pedahohichni*

ta istorychni nauky – Scientific notes of the Drahomanov National Pedagogical University. Series: Pedagogical and historical sciences, 109, 251–257 [in Ukrainian].

Boichenko, S.H. (2016). Slidamy mynulykh epidemii u Chernihovi: kholera [In the footsteps of past epidemics in Chernihiv: kholera]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*, 9, 346–349 [in Ukrainian].

Gornozavodskaya promyshlennost Rossii v 1892 g. [Mining industry in Russia in 1892]. (1893). *Gorno-zavodskoy listok – Mining leaflet*, 23, 1693–1694 [in Russian].

DALO – Derzhavnyi arkhiv Luhanskoi oblasti [State Archives of Luhansk Region] [in Ukrainian].

K XVII syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Towards the XVII Congress of Miners of the South of Russia]. (1893). *Gorno-zavodskoy listok – Mining leaflet*, 1, 1427–1428 [in Russian].

K meditsinskomu otchetu po rtutnomu rudniku i zavodu A. Auerbakh i K° za 1892 god [To the medical report on the mercury mine and plant of A. Auerbach & Co. for 1892]. (1893). *Gorno-zavodskoy listok – Mining leaflet*, 6, 1489–1490 [in Russian].

Kulikov, V.O. (2019). *Pidpryiemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr. [Enterprises and society in the factory and mining settlements of Donbass and Dnieper in 1870–1917]*. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina [in Ukrainian].

Lytvynova, T.F. (2019). Sotsialni konflikty v Ukraini XIX st. v istoriohrafii ta dzherelakh [Social conflicts in Ukraine XIX century in historiography and sources]. *The Universe of History and Archeology*, *2* (27), iss. 2, 205–213. doi: 10.15421/26190215 [in Ukrainian].

Trudy XXXVI syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXXVI Congress of Miners of the South of Russia]. (1911). (Vol. 2). Kharkov: Tip. B. Bengis, [razd. pag.] [in Russian].

Trudy ekstrennogo syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii, byvshego v g. Kharkove s 17-go po 20-e avgusta 1893 goda [Proceedings of the emergency congress of miners of the South of Russia, which was in Kharkov from 17 to 20 August 1893]. (1893). Kharkov: Tipografiya Zilberberga [in Russian].

Shandra, V., & Karlina, O. (2020). Epidemii ta borotba z nymy v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Epidemics and the Fight Against Them in Ukraine (End of the Eighteenth – Early Twentieth Century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 37–54. doi: 10.15407/uhj2020.05.037 [in Ukrainian].

Ekstrennyy syezd gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Emergency congress of miners of the South of Russia]. (1893a). *Gorno-zavodskoy listok – Mining leaflet*, 17, 1615–1617 [in Russian].

Ekstrennyy syezd gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Emergency congress of miners of the South of Russia]. (1893b). *Gornyy zhurnal – Mining log*, IV, 275–281 [in Russian].

Yuzhnyy kray [South edge]. (1892a, October 6). *4037*, p. 3 [in Russian].

Yuzhnyy kray [South edge]. (1892b, October 7). *4038*, p. 3 [in Russian].

Yuzhnyy kray [South edge]. (1892c, October 16). *4047*, p. 3 [in Russian].

Yuzhnyy kray [South edge]. (1893, January 9). *4128*, p. 4 [in Russian].

Shandra, I., & Kravchenko, O. (2020). Congresses of Mining Industrialists of the South of Russia and the Kingdom of Poland as a Form of Representing Entrepreneur's Interests (End of the 19th – Beginning of the 20th Century). *Studia Historiae Oeconomicae*, *38* (1), 182–201. doi: 10.2478/sho-2020-0008.

Стаття надійшла до редакції 29.01.2021 р.